

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 119 (16279) • 2000 чылдың октябрь 29, воскресенье • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль.
19.00

Оралакчы-президент А. А. МЕЛЬНИКОВ-биле интервью

КАНЧААР ЧУРТТААР БИС?

Чуртта бюджет дээш демисел кидин түлүк. Ооң кандыг түндүг болурунда келир чылын амыдыралыкыс хамааржыр. Федералдыг амыралда, ведомстволарда болгаш Россияның Парламентинде бюджетти тургузар талазы-биле бөгүнгү ажил-чорудулганы бистиң республикавыс ышкаш дотациялыг девискээрлериниң салым-чолу улуу-биле хамааржыр. 1994 чылдан эгелээш эрткен чылга чедир ажылга келген трансферт модели биске ыгланчг уруктарын чедирген. Бюджеттиң ындыг аргазы оон улаштыр ийн чыл уламчылаан чүве болза, бюджет адыры болгаш амыдырал хандырылга системасы бистиң республикага долузу-биле буурап болур турган. Федералдыг органдар ол урукту чогур үезинде билип каан болгаш 2000 чылдың бюджетинде оже принцип-биле тургускан. Ынчалза-даа моон соңгаар дотациялыг девискээрлер чог штинде бүрек дег чурттаар, оларга бюджет хөргөзгүн хөргөзгүн эсугаар үзүп бээр деп билер болза, окта шын эвес. Эрге-ажыктары камгалаар апар.

Амгы үеде тыва Чазактың бүгү удуртукчулары келир чылдың бюджетин камгалаар демиселде киржип турар. Донор девискээрлер биле федерацияның дотациялыг субъектилериниң арасында бюджет хуужурун улежир талазы-биле удур тургузушкун Москвада калбарган. Хөргөзгүн болгаш политиктиг быралары быжыг донор девискээрлер оларның эрге-ажыктарына халдаашкыга күштүг удуурамышкынны кылды эгелээш. Оралакчы-президент А.А. Мельников Москвада октябрь 26-да эеп келгеш, бистиң республикавыстың эрге-ажыктарына хамаарышкан айтырылгарга мынчаар харылаан:

— РФ-тин Парламентинге бюджет камгалаарына республиканың төлээлери багыт эсептелген барган. Чазактын калбак хуралын эрттиргеш, республиканың, кожууннарның, хоорайларның бюджет хөргөлелинин санаашкынын кылган. Келир чылдың бюджет төлөвилдин тургузарына РФ-тин Чазаның № 1045 доктаалы иле салдары чедирген РФ-тин кол-кол ямылары болгаш ведомстволары бистиң санаашкынарыны болгаш камгалаарыны колдуунда деткен. Ол дээрге бистин республикада структураларның удуручуларын болгаш специалистериниң улуг ажылынын түндүгүндүр. Федералдыг ямыларын удуручуларын болгаш оларның оралакчыларын амгы хамаарылгасы Президент Ш.Д. Ооржактын РФ-тин Президентин В.В. Путин-биле апрельде ужуражылганын, оралакчы премьер В.И. Матвиенко болгаш экономиктиг хөгжүлдө сайыды Г.О. Греф-биле ужуражышкынын түндүгүндүр салдарыг болганын демлеткесин ийик мен.

Келир чылдагы республика бюджетин бо хүнүрде чогум-на харын Күрүнэ Ду-

мазында шийтирлеп турар. Бистин амгы туружуву Парламентиниң алды Палатазын элээн дүврүдүп турар. Бо чылдын бюджетин тургузул турар үеде бюджеттериниң деңширлериниң принциптерин сөөлүг чылдарда бир дугаар ажыптаанын билгирисилер. Бис анаа дорт киришкен бис Республика Президентиниң чөлүкчизи, экономика эртемнериниң доктору Ю. Полулах 2000 чылдың бюджетин аякка чыгарып үр үеде киришкен. Оон түндүгүндүр республикага бюджет хөргөлелдерин акшаландырып 2 катап өскөн.

РФ-тин Чазаның Күрдумага киргени 2001 чылдың бюджет төлөвилдинде республика бюджетиниң орулга кезеңи катап өстүргөн Бо чылдын девискээрлериниң деткириниң сан-хөө фондундан республикага 1090 млн. рубльди бээрин көргөн болза, амгы үеде Күрдумада чугаалажып турар 2001 чылдың бюджет төлөвилдинде 2174 млн. рубльди бээрин көргөн. Ынча хөй акшаны бээр чүве болза, чүгө дараазындагы чылдарда орулгаларыны күсүндүрүп эвес, харын эртен чылдарың оролерин үе санажыптар арга биске тургустунган. Ол дээрге шалыңга,

урулгар пособилеринге, инвалидтерге болгаш хоочуннарга төлээр оролерин болгай. 2001 чылдың бюджет төлөвилди Күрүнэ Думазына ийги номчулгана эрткен, ам 3-кү шийтирлеп дүврүдүп алыры артан. Депутат бурзу-ле үшкү номчулгада бодунун девискээриниң эрге-ажынын камгалап алыр дээш шынтыгы аякка чуртар.

— Удур туржушкун-нарын утказы чүү ирги? — РФ-тин Чазаның бюджет төлөвилдин эсугаар донор девискээрлер акшаландырышкынын боттуу-биле чидирер. Ынчангаш олар шынтыгы удуурамыш турар. Думада оларның депутаттары хөй, оларга федералдыг массалыг информацияның чепсектери база дузалажып турар. РФ-тин Чазак келир чылда бюджет акшаландырышкынын 80 хуузу чонунун кижиги бүрүзүгө онаштыр санаарын, а артан 20 хуузу девискээрлер бюджеттериниң байдалын деңширине чорударын саналаан. Улуг дотациялыг девискээрлерни деткир дээш олдурун. Оларга колдуунда Федерацияның национал тургузулгары хамааржыр болузу.

Бөгүн айтырыг мынчаар тургустунган: Күрдумага үшкү номчулгана соонда ол хамаарылга хөвээр артар бе азы донор девискээрлер шын, мөге аргалары-биле “чонунун кижиги санаына онаштыр” принципти арттырып алыр ирги бе? Чонунун кижиги бурзуун камгалаалы берзе, бистиң республика 2001 чылда 700 млн. рубльди чидирер апар. Сес айның одалга сезонун, эртен чылдарың оролерин, өске-даа барымдааларын алырга, ындыг таварылгада бис база-ла берге байдалга артып каар бис.

— Республиканың төлээлери амгы үеде Күрдумада чүү кылып турар ирги? — Дүшкүрүлүп ажы чоруп турар. Ш.Д. Ооржак үш талаалыг чөпшээржилге комиссияны аякка чыгарып миссияны кыды камгалап сайды Ю.Л. Шевченкодан, энергетика сайыдының оралакчысы П.В. Нидельскийден, транспорт сайыдының бирги оралакчысы А.В. Нерядькодан, сан-хөө сайыдының оралакчысы Е.В. Бушинден алдымыш. Ш.Д. Ооржактын В.И. Матвиенко, Г.О. Греф олар-биле ужуражыш-

кынары үрө-түңнелдерин берип турар. Чазак структураларының талазында деткимче бар, а оларның Думаны таварыштыр эртери берге бооп турар. Чугаа болза республикага эргежок чугула объектилерин дугайында бооп турары ол. Чижээ, Кызыл ЧЭТ-тин 14-кү, 15-ки котелдарынын тудуун доозарына 60 млн. рубльди бээрин кирген бис. Бо шийтирлеп күсүндүрү уламдыгып туруп бээр болза, келир үеде коорайны чыгып бергелээр. Тожуга, Моген-Бурен, Каргы хемгерге бичи ГЭС-терин, найсыдалда халдавырлыг аарылгар эмнелгезинин тудууларын чорудар төлөвилдерини база кирген. Кызылда аэровокзалды чидир турар, бажын тулар комбинатты катап тургузар, алгы заводунга, “Тыва даг-дугу” комбинатка, машина тудуушкун заводунга, өске-даа объектилерге дузалаары көрдүнгөн.

— Күрдумада бистиң төлээлери кыдыг тодаргай орулгалары салгыны? — Онза чүве манавай турар бис. Бөгүн байдалда биске чугула чүве болза бюджетке кирген чүдүлдерин хөвээр арттырып алыры. Кызыл ЧЭТ-ке келир чылдын 60 миллиондан эвээшти бижип-даа каай-ла. Эн-не чугула чүве — бюджетте айтылган чүдүлдерин хөвээр арттырып алыры. РФ-тин Чазак бюджетке немей акшаландырышкынын кылырына илген турар бис. Келир чылдын бистиң объективисти бюджетке кирип алыры эн-не чугула. Соругла нарын бооп турар. Артан үеде кады күженишкөөн-биле эки түңнелдерни чидип алыр апар бис.

— Бюджет айтырыг канча үеде шийтирлетти-нери? — Амгы үеде келир чылдың бюджетин дээш демисел Күрдумада калбарган. Эн-не шийтирлеп демисел декабрь эгезинде болур деп эскерип ор мен. Ол үеде чедир Күрдуманың кабинеттеринге, коридорларына эвээш эвес чугула-соот үнер. Республика бюджетин дээш ол демиселдин дугайын республика солуннарының номчукчуларына дыңадыр бис.

— Республиканың бюджет төлөвилдинде акшаландырышкы кезээ, оң перспективасы кыдыг ирги? — Бюджет төлөвилдинин акшаландырышкы кезеге 25 эдилгени кирген бис, ам Н.И. Локтионов-биле кады оларны эрттирер дээш аякка чурт бис. Олар адрестиг акшаландырышкы программаларына хамааржыр. Бо талазы-биле РФ-тин алдырлар айы-биле ямыларынын деткимчезин алган бис. Көсүк дузаламчаны Россиянын кады камгалап сайды Ю.Л. Шевченкодан, энергетика сайыдының оралакчысы П.В. Нидельскийден, транспорт сайыдының бирги оралакчысы А.В. Нерядькодан, сан-хөө сайыдының оралакчысы Е.В. Бушинден алдымыш. Ш.Д. Ооржактын В.И. Матвиенко, Г.О. Греф олар-биле ужуражыш-

инспекторлары сержант А.В. Сат, сержант М.Х. Монгуш дүргени-биле четкеш, чогуур ужуруг истелге ажылын чоруткан.

— Бюджет айтырыг канча үеде шийтирлетти-нери? — Амгы үеде келир чылдың бюджетин дээш демисел Күрдумада калбарган. Эн-не шийтирлеп демисел декабрь эгезинде болур деп эскерип ор мен. Ол үеде чедир Күрдуманың кабинеттеринге, коридорларына эвээш эвес чугула-соот үнер. Республика бюджетин дээш ол демиселдин дугайын республика солуннарының номчукчуларына дыңадыр бис.

— Республиканың бюджет төлөвилдинде акшаландырышкы кезээ, оң перспективасы кыдыг ирги? — Бюджет төлөвилдинин акшаландырышкы кезеге 25 эдилгени кирген бис, ам Н.И. Локтионов-биле кады оларны эрттирер дээш аякка чурт бис. Олар адрестиг акшаландырышкы программаларына хамааржыр. Бо талазы-биле РФ-тин алдырлар айы-биле ямыларынын деткимчезин алган бис. Көсүк дузаламчаны Россиянын кады камгалап сайды Ю.Л. Шевченкодан, энергетика сайыдының оралакчысы П.В. Нидельскийден, транспорт сайыдының бирги оралакчысы А.В. Нерядькодан, сан-хөө сайыдының оралакчысы Е.В. Бушинден алдымыш. Ш.Д. Ооржактын В.И. Матвиенко, Г.О. Греф олар-биле ужуражыш-

инспекторлары сержант А.В. Сат, сержант М.Х. Монгуш дүргени-биле четкеш, чогуур ужуруг истелге ажылын чоруткан.

— Бюджет айтырыг канча үеде шийтирлетти-нери? — Амгы үеде келир чылдың бюджетин дээш демисел Күрдумада калбарган. Эн-не шийтирлеп демисел декабрь эгезинде болур деп эскерип ор мен. Ол үеде чедир Күрдуманың кабинеттеринге, коридорларына эвээш эвес чугула-соот үнер. Республика бюджетин дээш ол демиселдин дугайын республика солуннарының номчукчуларына дыңадыр бис.

Леонид НАПИТ-ООЛ.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!
“Шын” солунга 2001 чылдын 6 айларында чийгелдеги чагыдылга айынын төнгенин билгирисилер. Ам чер-черлерде чагыдылга чоруп турар.
2001 чылдын 6 айларында чагыдылга өртээ мындыг:
чагыдылга өртээ — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
каттышкыш — 128 рубль.
Ынчангаш 128 рубль-биле 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда — 22 рубль, 3 айларда — 64 рубль.
Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль,
чедирилгези — 78 рубль.
Чагыдылганы чер-черлерниң почта салбырларында хүлээп ап турар.
Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырыңарче далажыңар!
Бисче бижирер, бистиң үеде харылзачылар!

БӨГҮН—Автомобиль транспорт ажылдакчыларының хүнү

БАЙЫРАЛЫЦАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың автомобиль транспортунуң ажылдакчыларына болгаш хоочуннарына

ЭРГИМ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГ-ЛАРЫМ!
Республиканың Чазаның өмүнээ-зинден болгаш бодумунун мурнундан профессионал байырлалыңар — Автомобиль транспортунуң ажылдакчыларынын хүнү-биле Силерге сеткилим ханызында байыр чедирдим!
Тывага — дугуйлар кырында республикага — Силернин күш-ажылыңар үнелеп четтинмес ужур-дузалыг. Тываның чурттакчы чоңунун амыдыралына автомобиль канчаар-даа аажок улуг рольду ойнай бээр деп чүвени кым болаан боор. Амгы үеде автомобиль транспортун ажыглавын турар ажил-чорудулганың чангыс-даа адыры чок.
Алдырнын мурнунда туруп турар орулгаларын харысалгазын бүрүчү-биле медереп билбисаан, республиканың автотранспорт ажылдакчылары бергелеп турза-даа, пассажирлерниң аргышты-

рылганын болгаш чүктөр сөөртүлгезин үзүк чок хандырамын уламчылап, республиканың экономиказынын транспорт адырының кол звеносу болуп арттышаан, рынок байдалдарында бот-боттарынын арасында харылзаларының чаа аргаларын шийгээдиң ап турарлар.
Республиканың Чазак Силернин ажил-чорудулганың ужур-дузанын үнелештишкен, автомобиль транспортун улам ынай хөгжүлдерин хандырамы-биле Тывага канчаар-даа аажок чугула адырны күрүнө көрүжү-биле эргежок чугула бүгү-ле хемчеглерин хүлээп алыр.
Силер бүгүдө Силернин амыр эвес болгаш харысалгалыг ажилыңарга чедирешкениңер, чаагай кадыкчылыгы, аас-кежин болгаш өктередиг кесижитки күздүң!
Байырлал-биле, эргим өнүктүр!
Тыва Республиканың Президентин — Чазак Баштыңы Ш.БОРЖАК.

КЫШ КЕЛДИ, ХЫНАН

АЗЫРАДЫКЧЫ ХӨӨННЕРИНИҢ УРЖУКТАРЫ

Бо чылдың октябрь 24-те Чазак Баштыңының оралакчысы Чылгычы Ондар Биң-Хем кожууга кышка белеткеди көөрү-биле аңаа чораан. Ооң-биле кады социал, өредилге, эмнелге шугумунуң удуручулары, специалистер чораан. Мен оларның-биле кады Сушка, Туранга, Аржаанга четтин. Мээң каттыг бергеним болуш Суш суурун Култура бажымының чанынга кезек деткен.

— Ажыглаттынмай турар культура оода-дыр. Суму чагырганынын даргазы Туранче бисти мурунай чорупкан боор, бажынын ишти-даштын соңуургап көрүңер — деп, Өөредилге яамызының кол специализи Виктор Петров менээ чугаалады.

Шак-үе кызы-даа болза, эжин шоочалыг бажынын долгандыр кезип көрдүм. Даштык хевири ырактан барык орду дег кестур бо оран-сава кожуун төвүгө суг холчок тааржыр ышкаш. Ону бир хонукта одаарына безин чартык тонна хөмүр-даш чедипшес ышкаш менээ сагындырды. Бичжек сууга туугунан бо бажын иштиңге чыгы үеде дискотека, культура хемчеглери, оюн-тоглаа, спортчу мөөрей эрттирп болгу дег. Хөмүр-даш эвес, электрлик бойлер-биле харын оон иштин чылыдар болза кандыг чүве ирги?

Улаштыр Туранга келдиз. Кожун чагырганының даргазы Валентин Хөвемейинин кабинетинге суму чагыргаларының даргалары чыгып келди. Чөвүлел хуралды Валентин Байкараевич аякка кааптарга, Чылгычы Чимит-Доржуевич:

— Бистин кандыг дуза херегил, чер-черде байдалды дынап көрейиң — диди.
2000 чылдың октябрь төнчүзү Биң-Хемде мурункузуңдан-даа нарын. Ооң чылдагыны кыштын эрте дүшкенинде-даа эвес. Азырадыкчы аян-шынчи удуручуларынын санал-ооналыңдан-на көсүк чорду. Кожуунда кижиги эмнелгезинин кол эмчизи Михаил Ковалевтуң дындады өске эштерден менээ ылгалды кылдыр билдинди.
— Сесерилг сууру са-навакка, эмнелге пунктуларының 99 хуузу кышты ажып алырына шуут белең. Одаар чүүл шыг-

Ол айтырылгары яамы көрүп турар — диди.
Сумулардан келген чагырыкчы бүрүзү бо удаада электри энергиязын үзүктелешкениң берип эгелээниңге таарзымаанын илдеткен. Оларнын байдалын бо кижиги билгип болбайн аан. Тайга эдээ суурларда хар чаапкан, хемнерин кыры дошталган. Электри күжү-биле ажилдаар объектилерниң батареялары доңуп калырынын кырында келген. Батарезаның суун албан төгөр ужурулгу.

Электри берикчилеринин мурнунга 7 муң рубль өрени херекке албайн турар чагырыкчылар база бар. Он мүнче чоокшулай бээрге, ол улуг өре апар. Ону төлээри бергедей бээр. Ажыглакчынын күш-ажыл төлөвилдинин албайн турарына чылдаганнаарга, электри ажилдакчылары ону херекке алыр эвес. Олар кымың кырган-дичениң, хөй ажы-толдуун, четчир-чедимезин тоовас.

Суму чагырыкчы бо байдалда эң шынтыгы хемчеглер-биле оода школазынын, конторазынын, электри өртөөн төлөп турар бажынарнын эелеринин эрге-ажыктары дээш туржур апар.

Өске черлерин дуржулгазын алырга, хөй өреширлиглерин электри кожууларын: демир удазыннар, өске-даа дериг-херекселдерин чагыдан дүжүрүп ап, шыгжап эгелээ. Ынчанмас болза тоймагалашкын, электри энергиязын бүдү оорлаары эвээшээр. Ооң фактарымдаалары база бардыр. Чижээ, Аржаанда эвээш эвес чуртталга бажынарны кожуунда эң хөй өредил. Электрлик бойлер-биле энергияны оорсу-биле ажылап турарлар көвүдүүн.

Арапчор ОКСУР.

ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) ээлчегин XXXII сессиясы бодунуң ажылын 2000 чылдын ноябрь 2-де 9 шакта Дээди Хуралдың хуралдаар залына эгелээр.

ӨРЕЗИН ТӨЛЕВЕСКЕ...

Кызыл хоорай чагырганын өөредилге кидинин даргазы Долзат Аракаевич Ондарнын биске чугаалап бергени-биле алырга, хоорайнын чамдык школаларында чыгып бо үеде чедир чок Дугаары 4 школада каннаашкын ажылдары чоруп турар, а дугаары 2 школада чылдылга системанын тускай херегелери үрелген. Чамдык школаларда суг батареяларда дон берген Ажылын соксатпайн турар школалар база бар. Оларга 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12 дугаар школалар хамааржыр.

Ясли-садтардан 21, 30, 7, 20 дугаар ясли-садтарда байдал берге болуп арттышаан, ында септелге ажылдары ам-даа үргүлчүлүп турар. Дугаары 8 ясли-садта чыгып чок Чыгып дээш өрезин төлевеске, чылыдылга товуынаар чыгыгы бербейн турар
Игорь ДАМДАК.

СПОРТ СПОРТ

АВААНГЫРЫН КӨРГҮСКЕН

Хаксияның Таштып хоорайына В.Токчиновтуң шанналы дээш хостуг хурекше маргылдаа болуп эртен.
Анаа бистин республиканы төлөөлү тренер Илья Шивит-Хуурақтың өореникчилери Чингис Күжүгет болгаш Күлер Монгуш киришкен, деңиз айы-биле тузуунда бирги черлерге үнгөн. Бо ийн спортчу Туапсе хоорайы болган маргылдаага база-ла чараш аргаларын көргүскөш, шанналдыг черлерге четкен.

ЕВРОПА ЧЕМПИОНУ БОЛГАН

Наадимның 9 дакпыр чемпионуну, Чаан мөге Аяс Монгуш Польшага болуп эртен Европаның бирги чери дээш сумо маргылдааның бирги чери алган.
Ооң-биле каттай бодунуң деңизинге бирги черин Кац-Демир Монгуш алган. Бо ийн мөге Тываның адын Чоон-даа чүкке, Барың-даа чүкке алдаржыдып турары өөрүнчүг
Давид ДАМДАК.

КУЖУГЕТ БИЛЕ МОНГУШ ИЙ...

Чоокта чаа Абхазиянын

Көргөн, билген болзунарза

Бо чылдың октябрь 17-де эртеңгиңи 7 шак 45 минута киреде Кызыл хоорайың Колхозная кудумчугуна (Хоочунар бажымының чогуу) орук-транспорт аймылы болган.
Ол эртен 1935 чылда торуттунган хамааты У.-Ч.Д. Монгуш-биле каттай чораан 4 харлыг Айыраан Болтаны дугаары билдинмес ак онуң “Волга” маркалыг автотранспорт шынаның чөлаачызы хөме таварааш, болуушкун болган черден караак ажит десе берген.
Хөме таварышкынын түндүгүндү У.-Ч.Д. Монгуш баш мээзинге аар кемдээшкенин алгаш, республика эмнелгезинин реанимация салбырына олгөн. А бичи кижиги база-ла баш мээзинге ортукам денелдин кемдээшкенин алган, оон кадында бир буду база сыйылган болган.
Айыыл-халап болган черге Кызыл хоорайның “Чоон” милиция салбырының аякка чыгарышкыны шүгү лейтенанты А.А. Дряблицкий, милициянын майору О.В. Воловик болгаш ОШАЧКИ

Алексей ОЮН, ТР-нин ИХЯ-зының ОШАЧКИ эргелелиннің начальнигиң оралакчы милицияның подполковниги.

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛДАРЫ

Өңүг болгаш кара металлдарны ужурум чок сайгарып турарын болдурбас талазы-биле хемчеглер дугайында 2000 чылдың октябрь 17 № 1051 Кызыл хоорай

"Спирт болгаш арага продукцияларын дүрүмгө чоруштур сайгарып турары-биле демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында" № 1045 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 16-да хүлээп алган.

Өңүг болгаш кара металлдарнын артынчыларын сайгарарын болгаш ону республикадан дашкаар соортунун чурумчудар талазы-биле 1998 чылдан бээр чамдык ажалдар чоруттуган деп, Тыва Республиканың Чазаа демдегелер турар. "Тыва ийини металлдар" деп каттышкан күрүне бүдүрүлгези тургустунган, бүдүн чартык чыл дүрүмүндө 162 тонна өңүг металлдар артынчызын чыгган болгаш сайгарган, ишти саарылга 1576,0 муң рубль болган. Амдырал хандырылганынга болгаш тус-тус кижилерден хүлээп алырындан тургустунар өңүг база кара металлдарнын артынчыларын хевирлериниң дандызы бадылаттыган.

Спирт болгаш арага продукцияларын дүрүмгө чоруштур сайгарып турарына улур демиселди 1992 чылдан бээр чорутканынын түнеллинде, республика девискээринге арага аймаан сайгарарын элээр чурумчуткан Оруктарда ОШАЧКИ черлерин, республикаже кээр оруктарда "Акта", "Шивилде", россия-моол кызылганын тыва участогунун "Самагалдай", "Хандагайты" хыналда-эрттирилге пунктуларында тургускан. "Араганы мооннеп садар төп" дээр каттышкан бүдүрүлгези база тургускан, арага бүдүреринге, сайгарып чыгыштырган төпчүктен Ыңчалза-даа республика девискээринде арага продукциязын чажыды-биле садар чоруктун хемчээли улуг бооп артышкан. 1997 чылдан эгелээш, "Кызылдын пиво заводу" күрүне бүдүрүлгезинге арага продукциязын бүдүрерин эвээжткеннин түнеллинде, барааннары

3. Тыва Республиканың Прокуратурасына, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызына, Россия Федерациязынын Ундурүг полициязынын федералдык албанынын Тыва Республикада Эргелелинге өңүг болгаш кара металлдарны самчыгдар чорук-биле холбашкан фактылар талазы-биле дүрген холедил, деңинг ажалдаар болукту тургузарын санадаар.

4. Тыва Республиканың Экономика яамызы өңүг болгаш кара металлдарнын артынчыларын республикадан дашкаар соортунунге контроль талазы-биле ведомстволар аразынын комиссиязын оон составынче сонуургалдык яамыларын, ведомстволарын, бүдүрүлгелерин, болгаш албан черлеринин эксперттерин кириштирбишкан тургузар дугайында саналды белетээр.

5. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынын, Тыва Республиканың Күрүне өңүгү эргелеп-башкаар талазы-биле күрүне комитетин, Россия Федерациязынын Ундурүг полициязынын федералдык албанынын Тыва Республикада Эргелелинин, Тыва лицензия-бүрүткел палатанын өңүг болгаш кара металлдарнын артынчыларын чыгарып, болбазырадырын болгаш сайгарып хойлу-дурум барымдалавайн болгандырын тургусту тус-тус кижилерни база юридиктиг эргелди албан черлерин илердир болгаш харысалга оонар талазы-биле чорудуп турар ажалын дугайында өчөдун Тыва Республиканың Чазаанын 2001 чылдын I кварталында хуралына дынаар.

6. Доктаалдын күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазаа Бангынын оралакчызы И. Н. Товариштайга дагыар.

Ш. ООРЖАК.

мооннеп чорудар организациялар арага продукциязын хойу-биле садып, республика бюджетинин орулга кезинге каражаны чедирип турар апарган деп Чазаактын доктаалында айтыган.

Ак сеткилдиг эвес хой сайгардыкчылар болгаш хууда кижилер орулга алыр дээш кижилерин калдынгы таарышпас арага продукцияларын садып турар 2000 чылдын 9 айларнда эргези, хойлу камгалаар органинар хойлуга чоруштур садып турган 43353 литр спиртти, 890 литр арага аймаан хавырган. Эрге-хойлу камгалаар болгаш үндүрүг органинар бо талазы-биле 36 кемече херээн оттурган, 7 херекти судче кинирген, 21 кижиге харысалга оонаган.

Арага продукциязын күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле ТР-ниң күрүне комитетинин мэдээли эсууга аларга, 1998 чылда республикага арага рыногунун ишти хемчээли 300-320 орнаан даштыкы машиналар хавырган. Чыл санында-ла орулма-биле 500 кг наркотиктерин хавырып турар республикада наркомания-биле демиселди чүгел 22 санын шаглаа ажалдакчы чорудуп турар, 7 кожуун болгаш хоорайда ындыг албан-дужаал шуут чок деп Чазаактын доктаалында ындыгы айтыган.

ТР-ниң Чазаанын бо доктаалын эсууга хендир кылдыр черик чашпааннары план эсууга узуткаары боотандыраар талазы-биле ажалдакчы болукту тургускан, оон составын бадылаан. Республиканың Иштики херектер яамызынын, Калдык кыттагал, эм-тан болгаш техникти хандырылга, Ништи болган профессионал ооредиңе яамаларын, комитеттерин, өске-даа ведомстволарын чорудар ажалын тодараткан.

2001-2003 чылдарда наркоманияга улур демисел чорударынын комплексти республика программанын дугайында айтырыгын бо чылдын IV кварталында ТР-ниң Чазаанын ажал планында кинирген.

"Россия Федерациязынын чаңгыс ай эрге-хойлулар болурун Тыва Республиканың девискээринге хандыраар талазы-биле чамдык хемчеглерин дугайында" № 1048 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 16-да хүлээп алган.

Амгы уеде Тыва Республикада Тыва Республиканын Конституциязын болгаш хойлуларын федералдык хойлуудулгалар-биле дүүштүрер ажалдар улам чылап турар. Ыңчалза-даа Тыва Республиканын Конституциязын нормативдик хемчеглерин, ТР-нин күрүне эрге-чагырга органинарнын чамдык бүрүн эргелеринге хамаарышкан айтыргалары РФ-тин Конституциязынга чедир дүүштүрбээн.

РФ-тин Президентинин Федералдык Хуралга Айыткалында чүдүлгелерин, "РФ-тин девискээринге чаңгыс ай эрге-хойлуудул болурун хандыраар дугайында" Новосибирск хоорайга эрткен семинар-чөвүдөл хуралдын сумелерин боотандыраар согулга-биле Тыва Республиканың Чазаа

Тыва Республиканың нормативдик эрге-хойлу актыларына юридикти экспертиза чорударын органинастараарын, Тыва Республиканың хүлээп алганы норма-чижек актыларынын федералдык хойлуудулгалга дүгүп турарына юридиктиг экспертизаны ТР-нин Чазаа Аппараты-биле кады хандыраарын.

Тыва Республиканың нормативдик эрге-хойлу актыларын күрүне үчүдү электр болгаш саазын хевирлерге кирип органинастараарын Тыва Республиканың Чазаанын

нентерээн Оон бир кол чылдаганын соолту чылдарда республикада тарылга шолдерин кызырганынын түнеллинде, черлик чашпааннарны көвүдүн Соолту чылдарда тарылга шолдерин 7 катан кызырылган. 2000 чылда 43,6 муң гектарга тарылганы чоруткан, бо дээр тарылга шолдеринин 28 хуузу бооп турар, 47 муң гектарда хендир кылдыр черлик чашпааннар үнел.

1999 чылда республика эмиселзинин наркологи салбырлары диспансер үчүдунга турганынын саны 7 муң ажал болган. Оларнын хойнурузу арагадан ааран кижилер, Медицианын тускай статистиказынын мэдээли эсууга аларга, Тыва Республикада болза наркомания аары непертээр 20 девискээринин санына кирген. 100 муң кижиде 226,1 наркоман оонажып турар, а РФ-те 100 муң кижиде 59,7 бооп турар. Наркоманиядан аарааш, бүрүткелди кижилерин саны Россияда ишти денелден ийи катан хой бооп турар. Бо аарыг республиканын бүгү кожуунарында

2001 чылдан эгелээш, чыл санында-ла чогаалдыкчы ажалдакчыларын стажировкаын органинастараарына хоронун ТР-нин Култура болгаш кино яамызынын бюджетинге кинирген, делегерин, Россиянын, девискээрилерин театр фестивалдарында, конкурста

рында Тыванын күрүненин В. Кок-оол ийги хөгжүм-шин театрын кирип кирип акшалаандыраарын, театр уран чүдүлүн Санкт-Петербург академиязынын тыва актер студиязынын дипломнуг шилдерин коргүзөр хоректинин 2003-2004 чылдарын бюджетинге коорун доктаалда айтыган.

2001 чылдан эгелээш, доктаал чүрүмүн эсууга, театрнын уран-техниктиг ажалдакчыларын дээш, тускай ортумак ооредиңге черлеринге белеткээр планнарын, чыл саньында-ла Санкт-Петербург театр уран чүдүл академиязынын тыва актер студиязынын студенттеринге сан-хоо дузаламчызын коргүзөрүн, бажын-балганын үзүп бээрин доктаалда база айтыган.

"2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хойлуудул болгаш хемчеглер дугайында" № 1052 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

"2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хойлуудул болгаш хемчеглер дугайында" № 1052 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

капсарындагызын болгаш "2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чамдыкчаларынын ведомство структурасын" дээр № 2 капсарындагызын чаа эдилген кылдып, өскерилгелерин болгаш нечелелерин ТР-ниң Чазаа кинирген.

"Хамааржыр квалификациязын дүүштүр 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин орулгаларын болгаш чыгыдаларын кварталдар айы-биле хуваар дугайында" Тыва Республиканың Чазаанын 2000 чылдың октябрь 17-де № 1052 доктаалын № 1 болгаш № 2 капсарына чыгарып чорудурун, бажын-балганын үзүп бээрин доктаалда база айтыган.

"2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хойлуудул болгаш хемчеглер дугайында" № 1052 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

"Урулдар чени" дээр күрүнен каттышкан бүдүрүлгези тургузар дугайында" № 1062 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың октябрь 17-де хүлээп алган.

"Сибирь" дээр тускай сорулгады федералдык программга база "Соңу чүктүн урулдары", "Тыванын урулдары" деп программаларга дүүштүр республиканын урулдарын ашы-чешини эгит продукциялары-биле хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканын күрүне өңүгү эргелеп-башкаар талазы-биле күрүне комитетин

Table with columns: Бараннар болгаш өртөктинг ачы-дуза чедирлгези, Август 2000 чылда хуулуг коэффициент-биле июль 2000 чылга деңгээрге, декабрь 1999 чылга деңгээрге. Rows include: Бүгү барааннар болгаш ачы-дуза, Авы-чем барааннары, Элт, Балык, Үс айымаа, Сүт, сүттен продуктулар, Дагаа чуургазы, Чигир, Хлеб болгаш хлеб кылыгылары, Картофель, Ногаа аймаа, Арага аймаа, Авы-чемге хамаарышпас барааннар, Пос-таавы, Хеп, иштики хеп, Идик аймаа, Бажын эт-сөөп, Телерадио барааннары, Эм болгаш балыг шарыыр материалдар, Чонга өртөктинг ачы-дуза чедирлгези, Амьдалдарчы ачы-дуза, Пенсионерлер аргыштырылгасы, Харылзаа ачы-дузасы, Чуртталга коммунал ачы-дузасы, Өөредилге талазы-биле ачы-дуза, Култура албанынын ачы-дузасы, Калдык камгалал ачы-дузасы, Экскурсия ачы-дузасы, Куш-культура ачы-дузасы, Эрге-хойлу талазы-биле, Банк албан черлери.

ХООЧУННАР АРАВЫСТА

ӨГБЕВИС

Тыва Арат Республика турда, чурт камгалагына дүүштүр араттын революстуг шерини (АРШ) ТАР-нын Чазаанын шиптири-биле тургускан. Ол шериглер колдууда Кызылга, Шагаан-Арагга, Кызыл-Мажалыкка, Самагалдайга тургулаан. АРШ каян Тыва Арат Республиканың СССР-нын составына эки тура-биле каттыжып киргенин чедир турган. Ам бо шеригте албан-хүлээлгезин эрттирген кыргынар бистин аравыста кончу эвээр артыган. Чоокта чаа ол шеригтин бир соллады 80 харын харлапкан Олей Чиргалович Хертекке учурашкан. Кончу болуун, биче сеткилдиг бо кыргынын эрткен орунунче хая корууну көөр болза, дыка солуун кижилерин бирээш.

Оон өскөн-горюн чурту Бай-Тайганын Кара-Хол, Ажы-биле чуугалаарга, те, чумка аразында хой калдыр өскөн. Ажалдын аар-чигин бичинилген билген.

1941 чылдан 1945 чылга чедир ТАР-нын революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген.

Ынчан улур СССР-ге дайын чоруп турган болган ол үеде араттын революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттиргенинде-ла амыр эвээр турган деп, хоочун сактып чуугалаар. Ол калды-дошкун дайын чылдарында фронтга дузалажып, белек чыгып (кызыл-кочы), ашы-чем, өлк белеткеллеп, ол шеригтин кылбаан-на чүвени чок дээр кийи.

Эн-не утундурбас болуушканынын бирээш мындыг кыштык чыкылдама соотунда Кызылдан Монгун-Тайганын Чүдүгү-Холче балыктар дөшшүлүк чорупканнар. Оларнын эвээрүнче командирни хой турачы Пичен-оот турган. Балыкты өлүрген, анжы чүдүрген, Барыктап ажыратып, Барыин-Хемчик кожуна дужаап турганнар. 1943 чылдын сентябрыда бангайгы тыва эки турачылар фронтже атынганын. 1945 чылда кезек тыва шериглерин фронтже чорудар дээш Красноярскке чедир бергеи, тускай белеткел эрттирип турда, дайын тонген деп, мэдээ келген. Улуг Тинделениң

чырыктыгы хунун Красноярскке уткуур аас-кежиктиг болган. Оон шеригден халажып, торон Тывага, аал ораныне чанып келген.

Калыг-берени шыдажып эрткен солдат дораан-на тайбын ажал-ижинче шымыгып кирипкен. Удаваанда Сержин Достаконна Күжүг-беле от-булгезин туткан. Чээрби ажал чылдарын иштинде Кара-Хол колхозка хой, сарлык калдыр, багай эвес ажалдан, шаандайымактадып келген. Өскелер чүгел эки ажалдан чоран эвес, үткен-кирген чоңууг, хой ажал-толуг, үлгеринг от-булгелерин бирээш. Оонун ишти Сержин-биле кады 9 ажал-толуг өстүрүп, кижизидип, оут кырынга тургускан. Ам олар шүптү бот-тускайлан от-булгезин, толеттинг калдыр болуп, чоңуна ачы-дузанын чедирп чоруур. Оларнын аразында калдыг киж чок дээр, улуг олу Микхан Хертек —Шуурмак ортумак шкколазынын директору, култура ажалдакчызы, салдыкчы, чолаачы, сайгарыкчы дээш, кымнары чок дээр боор. Ада-нези калдык болдуур, ажал-толуг ындыг болур деп чоңуну чуугалажып чоруур таварылга эвес.

Бо чурттап келген назында Олей Чиргалович чүнү көрбөн дээр боор. Амьдыралдын аар-бергезин денкилел билир кижилерин бирээш. "Кара-Хол" совхозка үр чылдарда үр-түңнелдиг ажалдаан, шаандайымактадып чорашып, хүндүлүг даштаналгаже үнелеш, бодунун хуу малын калдыр, ажал-толугну дузалажып чорда, чамдык калдыр ону куду коруп-даа турган. Партия чешине бичиниле хой малдыг улус диргаларын бак караан коор, "чүдүрүк" бай дээш хурал-сүглаага шүгүмчүлээр, одек-кыштаг чорунун дээш, чүү диверс боор. Ону сактып келгеш, Олей Чиргалович мөңгө мынчаар чуугалады.

— Бүгү назында арат кижиниң кол ажалы—мал-биле халбактай келиш. Ол талазы-биле эсуу мөстөр мен деп мактанып чуугалап болур мен. Калдыг малды, каяа

кадарын, кандыг ойтка ынаган билер болгаш калдыр чылап чорашып, черле багай коргүзүлүг чорбадым. Бир эвес ам 50-60 хар аразында турган болзувуса, шынап-ла, малды өстүрерин таарымчалыг үе келгени бо-дур. Чоңуууска, ажал-толугууска, күрүнеге малды өстүрүп берген бис, орта чуртаар-ла берген болур мен — диди.

Ам 80 харын харлап турар кыргынын хомадан ораны чотугу, оон эрткен ору бистин Тыванын тоогуу-дур ийин. Чагырап дужаар берге үени чурттап эрткен-даа болза, "ол бодунун бо чурттап келген назында хомадалым чок" дээрзинге КЫМ-даа чопшээрерге. Кижиниң кылган ижи хырадове деп чүве өлүр ийин.

Араттын революстуг шеринге албан эрттирип чоран кыргынар ам эвээжээр. Оларга калды-лаа чигелде бербейи турарын ол база хомадан чуугалады. Бо чылын Улуг Тинделениң 55 чык оюн байырлап турда, уруулары дайынны болгаш хоочуннарнын республика иштинелгине чедип, дуза коргүзерин дээш билдирешкин кирерге, "Бистин ындыг улзувусу хой" дээш херекке албан дээр. Бир эвес херек кырында коор болза, каш санын киж артып калган. Чогуур улуртун баштаар черлер араттын революстуг шеринин артканынын Кызыл хоорайга чыгып, оларын-биле учуражылгадан кылдыр негелетинип келген. Каянчара-да оларнын ады Тыванын тоогузуңге артар. Чоокка чедир бо айтырганы кым-даа коордурбей хомаданчыг.

Назын улгадып келген Олей Чиргалович оонун ишти-биле кады Кызыл хоорайнын, Каа-Хем суурда отгулуунг чанында оон тип алган чурттап орап, "Кырыны кылысчыг" деп, чоңун чуугазы бар болгай, хоочуннарге чогуур черлер кичиний салыр болза экиле чүве-дир ийин. Сөзөн хары харлап орап өтбениске ааскежити, буянныг кежик-чолду, ам-даа үр чыл чурттаарын күзеп калдынар.

Сөргей ХЕРТЕК.

БАШТАЙГЫЛАРЫН, БИРЭЭЗИ

Эрес-оол Ховалыгович Менинг-оол 1940 чылдын октябрь 29-га Чаа-Хол кожуунга турттугунен. Овур кожуунун, кодэ ажал-тагы эргелелинге улуг экономист эрге-дужаала, райплан даргазынга үр чыл ажыдаан. Ол үенин иштинде сарлык калдыкчыларын күш-ажыл норманын ажалдап кылган, төлөвир ажалын эде органинастап, бухгалтерияны үлет-отчөдүн экижидеринге, план тургузарына, экономиктиг аналиттер калдырына тускай бот-оруна-чырыгыны органинастап, боотандыраарына кирипкен.

Чечек ХУУЛАР. Кызыл хоорай.

ТӨЛӨНГӨ

Үндүрүг өрөзи — Кичээнгейде

Үндүрүг өрөзи долзу-биле тус черниц, республиканың болгаш федералдыг бюджетче чыгыры чугула айтырыг болуп арттышаан. Ынчангаш ук айтырыгның бо хүнерде канчаар шийтирилтеткинни турарын сонуургап, Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чылдылар талазы-биле яамызының Тыва Республикада Эргелелиңиң үндүрүглерни эде тургузарының болгаш албадалдыг төлөттүрериниң талазы-биле килдистиди дараазы Любовь Ана-тольевна ОЧУРДАИ айтырдымыс.

— Любовь Ана-тольевна, эрткен тос айларда республиканың бүдүрүглериниң болгаш организацияларының бюджетке өрө-лөриниң төлөлгөзи кандыг чоруп турар ирги?

— Юридиктиг эргелел ал-бан черлериниң азы өскээр чугаалаарга, организациялар-ның болгаш бүдүрүглериниң ангы-ангы денселдин бю-джеттеринге өрөлери доктаа-мал өзүп турарын хараалда-биле демделээр апар-дыр бис. Октябрь айга чедир үе-биле алырга, үндүрүг өрөзи нитизи-биле 140 млн. рубль. Оон иштинде республиканың бюджетинче 57 млн. рубль өрө бар. Тываның бюджетинге ол элээн аар чүк болуп турар. Ынчаарга бо чылдың сес ай-ларында 36 млн. рубль үндү-рүг өрөзи бюджетке кирген.

— Өрө негээр берге алыр болгай, ол дугайында дугайында чугаалап көрү-көрөм.

— Эрткен тос айларда үндүрүг инспекциялары өрелиг бүдүрүглериниң кассаларында 71 млн. 39 муң рубль өрө-ни, тырттары-биле 704 ший-тирлерни үндүргеннер. 106 млн. 299 муң рубль үндүрүг өрөзин төлээр-биле 574 не-гелдерни бүдүрүгелерге кирген. 48 млн. 10 муң рубль-ге үндүрүг өрөзин бүдүрүг-лелериниң өнчү-хөргөнгинче шилчидерин негезин 82 док-таалды үндүргөн. Чамдык организацияларның касса-зындан 9 млн. рубльди “ди-риг” акша-биле бюджетке кирген. 20 бүдүрүгелерниң сан-хоо болгаш экономиктиг байдалын көргөш, ажил-агый чорудар шинек чок апарган дугайында херектерин көдүр-ген.

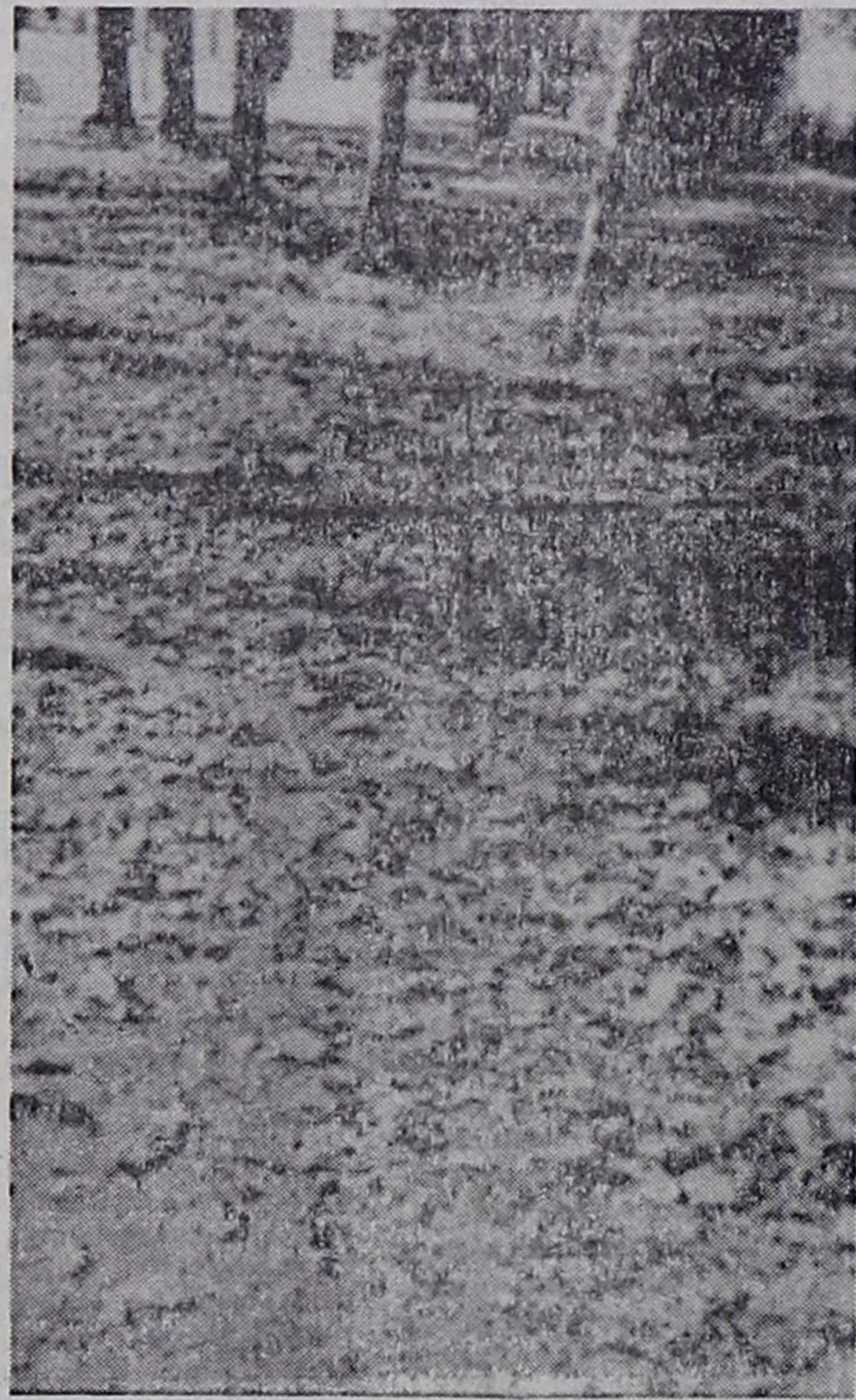
— Эң хой өрөгө кайы бү-дүрүглерге хамааржып тур-ар ирги?

— Амгы үеде 500 рубль-ден хой өрелиг 1117, 140 муң рубльден оору өрелиг 120 бүдү-рүг бар. Оларның нити өрөзи 108 млн. рубль азы нити өрөниң 73 хуузу. Оон иш-тинде республиканың бюдже-динге 37 млн. 792 муң рубль. Эң хой өрелиг бүдүрүгелерге “Красноярск өрөгү” — 9880 муң рубль, “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы — 8124 муң рубль, “Тувакоммуниерго” — 7918 муң рубль, “Кызыл та-раачын” — 1425 муң рубль, “Саянский” — 799 муң рубль болгаш өскелер-даа хамаар-жыр.

— Республиканың ажил-агыйның тургузуу-нуң айлы-биле сайгарга, өрө байдалы кандыгыл?

— Үндүрүг өрөзиниң 36

Күскү чурумалдар

Сарыг бүрү ужуп баткаш, Чазын үнгөн өйүн сактыр. Саргарганын омакшыдып, Чадаганнап чоруй-ла баар. Саарлып баткап бүрүлериниң Саяктаарын чаптап ор мен. Салдырткайндыр хөгжүм ойнап, Чаактаан хемни хээлсеп бар чор. Чүлгүүш ышкаш теректерден Чүгүрүшкен бүрүлерни Чүректерге дөмөйлөп каап, Чүрек-хөрээм хөглөп бар чор. Келир чазын база катап Хээлер чуруп өзөр силер. Чавыс, бедик быштарның Човагазы болур силер. Манган сарыг бүрүжүктер, Маннажынар, бүрүжүктер, Хемнер кыдын оруктарга Хевистерден сырынар-ла. Ондор ОХЕМЧИК.

ОНЗАГАЙ ЭРТКЕН

Кожуунуң башкылары профессионал байырлаптын Самагалдайга онзагай байлапга байыраан. Байырлап эл-не бийтай спорту оюнулар-биле эгелээш. Чалат чарыш эстафета-зынга Самагалдай №2, Чыргалаңды, У-Шынаа школаларының командалары дараа-лаштыр шаңгалдыг черлерин ээлээр. Херээжен башкылардан 60 метр хемчээлди чарышка Анжела Чоолу (Берт-Дай), Снежана Имажак (Самагалдай-2), Сайзана Товат (Чыргалаңды), эр улусан 100 метрге Хеймерек Сандак (Самагалдай-2), Владимир Шоюн (Берт-Дай), Айдын Булак (Кызыл-Чыраа) хашпагайын кор-гүзүп, сүрүштүр мурнай ман-нап келгенер.

ХААЯЛА (Романдан үзүндүлөр)

(Уланчызы. Эгези № 116, 117 “Шып” солунда)

Ол чоруй херек хамык-ла ойттарың кол-колун товут номда айтканы-биле ка-дайыңга мьяк-ла чагаан чо-руур. Даспы бажының оргадай үнер черлерин безин чүглө ол билди, кадайың билди, өске улуска ыттап болбас, чажыт турган. Чаа оон ыңай эм болур хая чугу, адыг оду, тооргу хини, сым мыйызы, чумча ханы, морзук ханы, тарбаган оду дээш, оон-даа ыңай ыт чаанга чедир тыптынып алырлар. Ашаа-ның дүңгүрүн, эргезин, да-гылдарын канчаар ажыглаа-рың ык билди.

Сүрүн бизеде амыр-ла болгай, кандыг-даа ажылга чүглө дээ кыныр. Ам бо-дур, дигилги соок, чоокка чован-чыг, ыраакка ыгланчыг апар-ган. Арга-хорганы алак соо-лүнде безин тып алыр чүгө дээ деп, өндөйлү олуруп ал-гаш боданы берген. Хенертен сагыгыңга Караңмаа кадай кире дүшкен. Кадай эмнеп тур-рар деп чаа дыннаан. Хелиң-нин адының бажы хоя бер-ген деп дыннааш, кадайыңга эм чалап, ынаар безин барбаан турган. Шынап-ла, канчап билди, кадай эмней бергени ол бе? Эм-танны хөөрге кады апарып каапкан эвес, эм-тан эчи-күжүн ышкыныпкан эвес.

Чангыс туң-даа эм чалап ишкей, чүңүң-даа мурнунда урууну, олгуну аарыгдан чайладырын кызып көрөйң кылдыр бодаан. Уруларны эки чыгылаар, бот база кам-наныр, сооктан коргуп, хүн эрттирип орбайн, шимченип үнүп көрөйң дээш, удуңмайың турган боду ам оолду күжүн чыып, туруп келген. Өг иш-тинге ыңай-бээр кезек кылаш-таан. Каранмаалан-на эки дил-ленип, тейлеп көрөйң кылдыр бодап, уруунга чугаалаан.

— Бир кадай кижжи бар. Ол улус эмнеп турар деп чуга-дыннадым, лама боду чок апарган... — Мен баргаш келийң бе, ачай? Эмден келип келийң. Сен чыдар кижжи-дир сен — деп, уруу дегийт-ле үе кирип айттырган.

— Бичин кижжи ыңчанмас чоор. Мен барып көрөйң. Даарта чоруур мен. Сен база чөдүрүп турар-дыр сен, уруум. Чыгыгыңны, соокка доң-майың көр. Чогуур эми тывар, эмнебир бис, экирип бис. — Экирип бис? — деп, Өнер улуг кижжилериг айтты-ган. — Оода сен авам ышкаш болбайн көрөм, ачай. Бис, Туң биле Өнер ийи оовусту хаап кааш, кайнаар баар бис? — Чок-чок, уруум. Эки-ририң, ыял-ла экирип бис, эмнебир бис — дээш, Сүрүн чанынга турган Туң-оолду кускаптап, чыттап-чыттап уламчылаан: — Күжүр олгуну, урууну, багай чүвөлери-ни канчап кааптар кижжи мен? Чок-чок, дораан эм тывар, эмнебир... Күженип тургаш, дашкаар үнүп келген. Негей тонунуң моюндурдуунуң дүгү чыварны дулгап, аас, думчукче соок эрттирбес кире, монук келип алга четчир-дир деп бодап алган. Катап-ла өгже кирген. Кожазы өгдө даай-авазың келдирип, кайнаар, чүгө чоруур деп турарын чу-гаалаан. Чыда өлүр чылан эвес, ыңайлаңыр-даа болза, бүгү-ле бар чүвезин хара-намназың, бар арганы үндүрерин, оон-биле көргөниң тодуп алыр дээзин аштылган.

— Огуң чорудуп көр, даай-авай. Биске дузалаш-сың, аянчок чоон кудуруктуг шүрлөк иртинис бар чүвө. Өнер айттып бээр, догере каапсын — деп, Сүрүн дилзөн. Ирт догертинген, эдыңниң хой кезиниң башка-башка доңуруп, таалымнап алган. “Бурган өршөп, чогуужар эм-танны харам чокка хайыр-лазың, холу тыртым болбазың дээш чүңү кылыиң адыр. Сунуптар ортек-үнелиг чүү барыл, багай кадайлан арткаң карактың монгүн сырга бар чүвө, ону берипкей аан, уруум харанамнас-ла болза” — деп, Сүрүн баса боданган.

Ол-ла бүгү тудуп сунар белек-селзэн баса белектеп алган. Кезээ үнгөн-кирген улус ай оглени берип-тир дигип турган. Сүрүн ону дыңнааш, багай кижиге шымабай эвеспе кылдыр бодаан. Эртинде соок оранчок чавырлы берген, чорук кижизинге чогуужуп, агаарның чымчаа аажок болган. Чүглө айттырда бедиктенмэже талар, азы өске кижиге демнептээже хоржок болган. Хой кежи огуурза бөргүн боой баг-лангаш, койгун кежи-биле орааттынып, далаазың-биле шарттынып алган. Бир-бир коорге, дүрзүңүг-даа. Ам канчаар, кыштын үш айында хоо-хоо чок чүвө дээш. Шожуктуруп, нуруу-зуңда чортуп чорааш, кезээ-ликтей аалга келген. Даспы оруу бо-ла болгай, бедик дээш дагыларның ыжың кончуг, арыг кыдыы кыштаг. Дүжөр дээни муруну огуңу түрүү-зүмээри кончуг, туургазында чамашкы-ла элдерик. Айтты-нырда бедиктенер черни Сүрүн шагда-ла черзилеп алган, мөөңдөл каандок инек мьяанга дүшкен. Соок уяң-даа бол, кыш кыш-ла болгай, кижжи шырыгып турар, хыраа-харны аштаным, кой-гун кежи чыгылаажым че-жиң, эсеринге дергилеп кааш, өгже углаан.

— Эгге кире бээрге, дөрде бизеде бир таңыры Арбак арбай дээрбедээш, оон чанында бир элзеди уруг эмилежинп орай хере, орун баарында кадай Өнериң үези бир уруу-биле алгы тон селзэн орган. — Менди-чаагай-ла бе, моонар! — деп менди ай-тырды, негенинниң туткүйүн андара тыртак, отче сым-дыр олтура тыртып алган. — Экиң. Силер эки бе, аңар? — Эки-и. Мал-маган эки-ле кыштап тур ирги бе? — Чүгээр-ле. Силерниң ынаар ыт-куш сол-ла тур бе? — Сол-чол. Менди-чаа-гай. Ындыг-даа болза, кара-ка ыратас. Сүрүн өгге ыт чок олу-рар хончу чок, өг ээлериңиң хончун чаазары-биле сөс дилеп, чыгыгың келсе, улай-улай чөдүргүлөп, суларап ора, багайтыр хүлүмзүрээш, чугаалаан: — Бо Арбак бис ийи шагдап бээр таңыш. Шагда буга дагаан чөре хүрежиниң чыдар бис ийин. Мындай чавыс хиреле мени кааптар база аргалыг кижжи болдуру ийин. Арбак дээрбесин ара каап-каш, от кыдының эде олургу-лап, хоюн үженип, данза, ха-вын дилени берген. — Тенек-тенек чораан. Бирде хүрежин, ужул-турун-даа чоруур-ла чүвө... — Паа, бизеги бир Сүрүн бо бе? Азы кымга? Кандыг койчуг арып-доруу баксыра-ның ол? — деп, кадай Сүрүн-нүн арынче аажок-ла кай-гаан. — Аараан-аараан. Хорек-хорек... — деп чөдүдүн тыр-тып чадап харыялаан. — Эм чалап-ла үнгөн. Силерге баса ыналып, кожанардан эм-тан кандыг чүвө ирги деп келдим. — Оо, эмнээр-эмнээр. Аажок кижжи. Сегин үңгүзсөн улус бар ийин. Арай-ла аяң-ның кирер, дошкуну угаан ал-даан кижжи — деп, Арбак чу-гаалаан. — Билдим, билдим. Эки-зин аа! Улус сегин турар — деп, Сүрүн хүлүмзүрөөш. — Кадай тыр халың, оту ко-зей каапкаш, улуг дөмбүзүн көс аразыңе кириң иде каап-кан. Оон арай үнүң чавыза-дып алгаш, дыңнап-даа каар чүвө деп, оожум чугаалаан. — Улуг ламаның оруун тепкен, эм-таным туткан, дир-гискен, берге-де кижжи эвеспе, айыңга кирерге эки... — Ол бүгүнү билдиң ал-дым, угаам. Айтканыңар-биле бооп көрөйң — деп Сү-рүн ханып харыялаан. Домбуда шай “изни бер-дим” деп хоомейлей бээрге, кадай эзе тыртып, аякка да-ган каап, ынаар чокпек бузуу каггаш, дөмбүзү-биле кады сунган. — Шайлап көрөм... Аарыг деп чүвө кончуг. Уругларың-биле арткаң кижиге болгай сен. Бурган билди, амы-та-ның хайырап-ла оршээзин! — деп, кадай холдарын тейлей тудуп, дүндүкче, отче көрүп, донганнагылаан, ыт чок барган. (Уланчызы.)

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистиң ынак ачавыс Алдын-оол Санчатович ХОМУШКУ октябрь 25-те 55 харлаан. Ачавыс кончуг ажилгыр, кезээ, ол бүгү назынында чолаачылап ажилдап келген. Торуттунген хүнү-биле кадыкшылда, аас-кежиңи күзөвишаан, дараазында шүлүктөөн одуругларны бараалгаттымыс. Энерелиг төрөң черин Бай-Тайгага Эргелелиң өстүрүп каан уругларын Чырык черге төртүтүнгөн хүнүң-биле Чылыг, чымчак йорзол сөстү соннеп ор бис. Чуду-кара, эрес-кежээ, толуг чоруй Шуптувуска өмөк-дуза бооп чор, ачай. Ажы-толук чуртталгазың деткивишаан, Аравыска, ам-даа хой чыл чуртта-ла, аңай!

Хүлээп ап турар Хүннүң-не сыын, буур, иви МЫЙЫСТАРЫН хүлээп ап турар бис. Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу 181, бажың 1. №1 школа девискээри.

САДЫП АЛЫНАР 2000 чылдың ноябрь 6-дан эгелээш “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы немелде өртөкке үндүрүг-биле кады 1 тоннаын өртөө 200 рубль 40 көпөк-тең хөмүр-дажын садып турар.

МЕЛЕВИРИЛТ ӨӨРЕДИМТЕ Тыва Республиканың эргем болгаш өөредилге черлериниң күрүне комитеди Россияның гуманитардыг күрүне университетинге бот-өөредилгеге

ТОЛЕП ӨӨРЕНИР АБИТУРИЕНТИ-ЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР. Делегей экономика-зы, муниципалитет ча-гырга, юриспруденция, психология эртем-ниңиң талазы-биле долу ортумак билилги, ортумак билилги специалист болгаш дээди билилги аби-турисентилерни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Чеди-Хол кожуунуң Хендерге суму чагырга дараазы Эдуард Эрес-оолович ХОВАЛЫГНЫЧ албан-хүлээлгелерин күөсөдип чорааш, озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр төрөдеринге болгаш чок кижилеринге ханы кажыыдалды илередиң тур.

“ШЫН” СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР 72 харлап бар чорааш, күш-ажылдың хоочуну, Монгун-Тайга кожуунуң хүндүлүг чурттакчызы Седен-Сот Эртинеович КАРА-САЛ хенертен чырык өртемчеден база уруглары бистерден монгөде чарып чоруктан. Ачавысты соолгу орукче үдежиң, моральдыг, материалдыг дуза чедирген эш-оорувүске, чок төрөдеринге, келген чоңууска четтиргенивиңиң илередиң тур бис. Уруглары, өөнүң иштинден.

Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди хостуг болгаш тыва хүрештерге СССР-ниң, РФ-тин спорт мастери чораан Сергей Сумакинович Биче-оолдун чалын назыныңдан чарыгыны-биле ук комитеттиң дараазының орлакчызы Владимир Сумакинович Биче-оолга, оон дөргүл-төрөдеринге ханы кажыыдалды илередиң тур.

Тес-Хем кожуун чагыргазы, оон өөредилге килдини улус өөредилгезиниң теринин Адыа Бадыргыевна МАСКЫРНЫЧ үр аарааның соонда 77 харлап чорааш мөчээни-биле оон төрөдеринге, чок кижилеринге ханы кажыыдалды илередиң тур. Адыа Бадыргыевна 50 ажыг чылдарның дургузунда кожуунуң школаларында башкылап, бичин чаштарны өөредип, кижизиндеринге улуг үлүү кирип чораан. Ол “Күш-ажылдың Кызыл туң” өрден, “Күш-ажылдың хоочуну” болгаш Ленин комитети медалы-биле шаңнаткан “РФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы” хүндүлүг аттың эдилеги. Башкының кижизит ову-хевир чок кижилериниң, ажы-тодунуң чүректеринге кээзде артар.

ШЕНЕЛДЕ ЧИЗЕ

Октябрь 12-де чоңуң шенелде чизези Россияда эгелээ. Шенелде чизени үш районга: Москва хоорайның Преображенское районга, Москва областың Красногорск районун чамдык кезинге болгаш Владивостоктук Фрунзе районун чамдык кезинге эрттирер. 2002 чылда болур чоң чизезинге белеткел ыңчаар эгелээ.

Россияга чоң үчүдүн моол-латар халдашкын үезинде-ле чорударын ордлашкан. Оон сорулганы база бир янзы турган. Үндүрүг оонары-биле чүгө бажыннарны санап турган. Ындыг сорулга-биле чоң чизезин оон даразында чүс чылда уламчылап келген. XVII чүс чылда чоң чизезин өрөгө аайы-биле чорудуп эгелээ, оон адын "өргө-чизе" дээр турган. 1718 чылда Петр хааның чарлыын суугаар чизе чуруму база өскөрилген. Крепостной эргени солаан соода, полицейжи "чоң санаашкынны" иелээ. Оон четпес талазы болза бажыннарда херек кырында чурттап турган кижилерни эвес, а чүгө кири бажиткен кижилерни санап турганы болур. Бу херекти чүгө 1871 чылда эртем эсузу-биле эге көрүп эгелээ. Москвага, Петербурга, өске-даа чамдык хоорайларга 10-12

чылда өг-бүдө бурузунге квартира" деп аазаашкындан бажыннар албаан.

Россиянын Чазаа 2002 чылда Бүгү-россиянын чоң чизезин эрттирер дугайында шийтирни хүдээп алган. Бүгү-россиянын чоң чизезин эрттирерини бүгү механизм-нерин тодаралары-биле шенелде чизени эрттирер турары ол. Шенелде чизеге хоорайлар районнарын чүгө шийли алганыл? Чүгө чүгө чоңуң-на харын эн улуг хоорайларга улуг бергелер тургустунуп көзү турды.

Чизе чорулуп турар үезде хамаатыларын эргелеринин болгаш хүлээлгелеринин дугайында хоюлуу ам дээр-инде чок, оон төлөвселдин Шүүгү жамызында болгаш өске-даа черлерде сайгырып көрүп турар. Ону бо чылдың төнүзүңге чедир Чазакка, оон соонда Күрүнэ Думазынга кириер. Ычангаш чизе кызыкчыларынын айтырыгыларынга харыыларын кыл-да албадывас. Оон-биле кады чизеге кирижи хамааты кижилеринин хүлээлгези.

Шенелде чизезин программазын суугаар алырга,

чизе кызыкчылары чамдык айтырыгларны бүгү кижилерге, а чамдызын чоңуң чамдык кезинге салыр. Россиянын девискээринде тур чурттап турар кижилерге ангы, кызгырган программа суугаар айтырыглар салыр. Чүмү-биле алыр хайгаарал-биле: бирээде, бажын ажил-агынын байданын, бажынның характеристиказын, ында чурттап турар кижилерин (оон иштинде тур чурттавайн турарларын) даңзыын тодаралар. Ийде, кижилеринин дугайында тодаргай медээни бажын ээзинге төрөл азы төрөл эвес бооп турарын, турттуңун хүнүн, черин, эр, херээженни, кайы күрүнениң хамаатызы бооп турарын, ашак, калай байдалын, төрөөн дүлүн, билер өске-даа дүлүлүгүн, эртемин, ажилдап турар черин айтырар. Шенелде чизе чорулуп турар районнарда доктаамал чурттап турар кижилерден бо айтырыгларга харыны алыр.

Доктаамал чурттап турар чоңуң 25 хуузунга кезек айтырыгларны салыр. Олар мындыг айтырыгларга харыылаар ажилдап турары албан черинин (организациянын) азы хууда ажил-чорудулганын хевирин, кылып турар ажилы, ажилының тур чери, ажилдавайн турар кижилер болза, ажил тып алыр дөш канчаар ажилдап турарын, чүк черге кайы хире үезде чурттап келгенин, уруларыннын санын айтыр.

Россияда тур чурттап турар кижилер эр, херээжен болгаш турттуңун хүнүн болгаш туртун, кайы чурттуң хамаатызы бооп турарын, националын, Россияга келген ужурун айтып, харыылаар. Кымнар бис, каш кижилер бис, кандыг күрүнөдө чурттап турар бис? Айтырыглар-ла хой. Чижээ, кижилеринин националын дугайында айтырыг улуг шимээни болдурган. Ол хирезинде РФ-тин Конституциянын 26 чүүлүнде мынчаар айтыр-кан: "Болуңуң национал байдалын тодаралып айтырыктын кымна-ла албады болбас". РФ-тин хамаатызынын чаа паспортунда ону айтыр көзөпөк база чок. Бир эвес национал болуктерде чурттап чоңуң элтиктик болгаш дыл составын, демографтык

Октябрь 29(2), улуг-хүн. 5 сарыг менниг, от олуттуг, ак мөчү хуну. Бо хун улуг эрге-дужалдыг дээржилерге баралгаарына, номга олураарына, хүрээ-хит эргиринге, демир-дес-биле ажилдаарына, каасталга херекселерин кылдырына, кадыг үүле кылырына, чаа идик-хеп быжып даараарына, орук чоруурга, эки хун.

Куда-дой кылырына, чер казарына, садыг-саарылга кылырына, ыт азырап алырына, кижилерге алырына, улус-биле найырдалгаарына, багай хун. Баш дүгү таартырга, аас-дыл, алгыш-кырыш үнер.

Бо хун төртүтүнер кижилерини, ортумак хөрөгүлүг, эртем-билитиң, догдул-торел-инге дузааргак, ус-шөвөр кижилер болур.

Октябрь 30(3), понедельник. 4 ногаан менниг, доврак олуттуг, балжин-нямыг, дашнямыг, ак-сымаар дагаа хуну. Бо хун чер, суг ээзи дагырына, орук өргүүрүнге, бурганга чүдүүрүнге, эмнегилеринге, ине-биле эмнээшкын кылдырына, аза-четкер базарына, эки, буянныг үүле кылырына, куда-дой эрттиреринге, чер чарарына, чаа идик-хеп кедеринге, каастанырына, ойнап холгээринге, өскөртен эт-сеп алырына эки хун.

Кижилер орнукушдарына, ожээп негээринге, орук чоруурга багай. Баш дүгү таартырга, эт-адилели, мал-маганы көвүдээр.

Бо хун төртүтүнер чаш төл сеткини багай, аас-дылдыг, аарычал, ажынычал, хол-так кижилер болур.

Октябрь 31(4), вторник. 3 көк менниг, демир олуттуг, кара ыт хуну. Бо хун чер, суг ээлериң дагырына, эм

хоюдарына, ыяш кезеринге, аза-четкерлер базарына, эмдик азы өөредиринге, орук чоруурга таарымчалыг эки хун.

Чер казарына, кижилер орнукушдарына, чаш урууларын кылаштын өөредиринге таарымча чок хун. Баш дүгү таартырга, күш-шыдал кирер эки.

Бо хун төртүтүнер чаш төл эт-хоронги, мал-маганы элек кыдыг-кызыгаар чер бараалдап чурттаар, сеткини кадыг, чугаакыр кижилер болур.

Октябрь 1(5), среда. 2 кара менниг, октаргы олуттуг, карымаар хаави хуну. Бо хун каргыш бажын, оюн чандырына, улуг эрге-дужалдыг кижилерге баралгаарына, буянныг үүле кылырына, эм хоюдарына, назын узалып, кижилер кылыртырына, догдул-торел болчуруна, салыг-саарылга кылырына, келин айтырына, дайзынын оожуктуарына таарымчалыг.

Бажын-балгат бузарына, ону тударына, кожуң дүжеринге, ыт саларына болгаш садып алырына, багай хун. Баш дүгү таартырга, эт-малы көвүдээр.

Бо хун төртүтүнер кижилер менген утанын, дорт чугаалы, шычы, дээп эт-бислини, адыларга болгаш өске-даа улуска үргүлчү дузалажып чоруур, узун назылыг кижилер болур.

Октябрь 2(6), четверг. 1 ак менниг, суг олуттуг, көк күесе хуну. Бо хун бурганга тейлээринге, аржаан-биле арылгыларына, демир-дес-биле ажилдаарына, шийиндел ажилдары кылырына, кижилер четтиреринге, эмне-неринге, чер чоруурга, эки хун.

Бичин уруларын кылаштын өөредиринге, хем, суг-биле кайы хамаанчок ойнаарына, аазаашкын кылырына, чер казарына таарымча

АРАТ-ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫНЫ

УЛУГ ДУЗАНЫ ЧЕДИРГЕН

Чоокку болгаш ыраккы Каа-Хем суурларын эрткеш, чиге бурунгаар чоруткан орук-биле халдын орагга, десек кырында мал кажазы, брустан туткан бакын, каш өглер көстүп кээр. Бу дээрже "Кара-Даг" арат-тараачын ажил-агының турлаа-дыр.

Коданче кире халдын келпиривиске, даггаар-ла ак-ак берекер ыттар чиргиле келдирер. Бажындан шилгедек узун эр үнүп келгеш, ыттарны оожургадып, биске чедип келди.

Шаандакы эзу-биле чолукшуп менделешкеш, таныжып алдывас. "Кара-Даг" арат-тараачын ажил-агының удуртукчуу Дамдын Оппайович Ооржактан каш айтырыгларын салган бис:

— Силер бо Кара-Белдир деп чери кажан "эжелеп" чурттап бердирер? Бо кыштар-хонашты он ажык чыгар мурнуңда сонургаай кижилер мен. Эт бүдөм, оолдарым, төрөлдөрүм-биле, сүмөлөшкөш.

Арат-тараачын ажил-агынын тургузурын шийтирлеп алган бис. Чүгө "Кара-Даг" деп адал алган сен дээр кижилер-ле хой Бодум келээ Ооржак кижилер мен. Төрүттүң черим каас-чараш Манчурек хемне болгай. Мээң ада-мен Аптаглы аксында күзүңден Кара-Дага кыштаанче кожуң үнө бээр улус. Даг хойнуңда болгаш ол кыш тагынчы ыжык, чылыны кончуг. Ычангаш ынак чериниң ады-биле бо ажил-агынын ыңчаар адал алган мен.

— Уш улуг сараат сизини кайаалап каан. Дыка-ла күш үндүргөн-дир силер. Хол-биле кича хой сизини кайың кезип чыдаар бо?

Шынап-ла, бо кышка белеткелвиң багай эвес Шаанда, бо ажил-агынын организастап турувуста, республиканың арат-тараачын ажил-агынын даргазы турган Владимир Туматович Хемер-оол эки дузаны биске көрүскөн. Ам ол оон-лаа бедик албан черинде ажилдап берген. Дыка хой чаа тургустунуп турган арат ажил-агыларга улуг дузаны чедирген.

Сипениң хой кезин трактор-биле кесирген бис. Ой-чик черлерге хол каддырын база ажылгап турдувус.

— Мал-маган азыраарында ангыда, чуну кылып турар силер, Дамдын Оппайович?

Чүгө мал-биле кызыгаарлаттынмын, өске ажилдарын база кылып турар бис. Бо чылын картошка олуртувус "Оон дүжүдү хирелиң болган. Суг чок черге чүдө кудайге көрүп, кажан-на чае болур иргин деп-ле манап-ла орач чүвеле болгай. Эрткен чылың

чагыстың чай болган, картошканы безин үчеш шоодайны алган бис. Кудуча база терини үнгөн. Дүжүлүвүстүн хой кезин бистин коллективтин кези күшперинге үлээш, чинрин арттырган, артканын садылган бис.

Улуг эвес участкакка бо чылын ийи ангы сортуң чингеш-таразын тарыды-вас. Дүжүдү чүгээр болган. Урезиңне арттыргаш, артканын садар деп шийтирдиливис.

— Силерниң кыштаарында суг-даа, чырык-даа чок, берге-ле боор аа, Дамдын Оппайович?

— Ийе, суг, чырык айтырып бирги ээлчегде туруп турар. Сугну он километр черден, ыраккы Каа-Хем суурдан трактор-биле сөөртүп турар бис. Бир хун каш-лаа суглаар. Халас чүвө кайда боор, туду төлээр анаар. Кызык сугну экелгеш, цистернага куткаш, малга чүдө чыдып бээр. Чырык чокта, дыка берге. Кышкы хун дурту удаар эвес, дораан карангылай бээр. Кажая ишти контарып, инек саарына, анай-хураган эмнелеринге дыка шаптыктыг. Керосин лампаның чырыгы чүгө чедер боор. Мырыңай чанываста хөмүр-даш разрез бар чүвө-дир. Каш чагыдан кадааш, оортан чырыкты ап болурунун артазы база бар. Бо үезде шунту чүвениң өртөкчү хун келген тудум-на өзүл-ле турар Чырык киригин алыр акша-хорештин кайың тывар боор.

— Сүт-саан элбек-ле ыйнаан. Сүдүңерни садып тур силер бе?

— Хоорайга садарын шенээп бис. Ажыктыг хире чүвө болган. Ычангаш турувуста, чангыс машинавыс үрелип калган. Ам чада-лаан бис. Суур кирип, ашы-чем, хлөб садып алыры безин бергелен турар.

— Мал оорлар, садар чорук кайда-даа дүвүрениң байдалы тургузул турар. Кырган улустуң саан

ӨӨРҮНЧҮГ-ДАА-ДЫР

КАРА-ХӨЛ ШКОЛАЗЫ 60 ХАРЛААН

Баштайгы школа Бордуг-Ховуга 1930 чылда тургустунган. Анаа чүгө чуртап школаны турган. Өөреникчилер чүгө чайын өөренип, а кажан кыш дүжүп, соон кээрге, аалдарынч тарап чапгылай бээр. 1939 чылда Кула-Аскырга бир дугаар школа ажиттырган. Ол үезде эн баштайгы школа директору Седен Согнаевич Доңгак деп башкы болган.

Школаның баштайгы башкыларына Маадыр-оол Комбуй-оол, Сумбакай хамааржыр. Баштайгы өөреникчилери бо: Х. Х. Седдажы, К. Л. Балган, С. С. Херелчан, К. А. Достай, Д. Ш. Хертек, Ч. Ш. Хертек, О. М. Хертек болгаш өскелер-лаа. Ычан 4 класс дооскан кижилер башкылай бээр. Школаның бир дугаар ишпер вожабын Самданчап Чымыраазанович Хертек, Өөреникчилер ном-даа, самбыра-даа чок өөренип, шуугайга үс бораап, хүл бижирп алган, сүүр ыяш-биле бижирп турган. Уруглар улугур чер чок, постерини мунгаштай даараап, иштине сазан суккап, ыштар кырынга удуп, ашы-чемин боттарынын аалдарында ала-нези өккөп, хүнүнүң ээлчегин чөмөгүн турган. Өөреникчилерин хары-назын клувунга байырлыг байдалга тываскан. Оон бирги дузалакчызы азы ол ажил-агынын улап-баштап чоруур кижилер Вавуу Балсановича Ооржак дие, хөөрөмче чок. Ол үжен чылдар иштинде эмчи шугумунга ажилдап, чоңун аарты-аржыктан камгалат, шаңнал-макталды-лаа ап келген. Алызындан кезээ болгаш мал-маганын ажаар-тежээр, саар, оон кадныда ажы-толунчү ажы-толү база оон мойнуңда. Херээжен кижиниң ажылы төнөр эвес. Хүн үнер, лаң аларга-ла, чымыштыг ажил база каттап эгелээр.

Ооржактарын чаагай сүтүгү шайын мага халдыр аартап, соктан чингеш-тарааны өрөмөлөп чип алган, ажил, амбыра-лынга аас-кежикти күзээр, орууу-уламычылап, халкан бис.

Белек ООРЖАК, Кызыл хоорай.

Чөвүлениң Даргазынын орадалкчызына база "Шын" солунун редакторуна ажилдап чораш Күжүгет Сергеевич Шойгу-оол. Оларнын огу Сергей Күжүгетович Шойгу-оол. Россия Федерациянын Оңза байдалдар талазы-биле жамызыны сайыды. "Эп-сеткил" партиязынын даргазы, генерал-полковник, делегейиниң хамааты камалдынын президентини, эң көскү ажылдакчы болуп чорууру бистин кара-хөлчүлүрге канчаар-ла аажок улуг чоругаарал. База ол ышкап Дээди Хуралдын депутаты, он бешиң чил иштине Тываның Иштики херектер жамызынын сайылынга, он чыл дургузунда улуг прокурорга ажилдап чораш генерал-майор Владимир Борисович Кара-Сал 1947 чылда Кара-Хөл школазынга бирги класска өөренип турган. Чангыс чер-чуртувуус бо школага башкылап чораш Степан Белекович Күжүгетович огулу бо үезде Тыва Республиканың юстиция сайылы Сергей Степанович Күжүгетович генерал-майор Кара-Хөлдү генералдар чурту деп солунга Борис Казырыкпайын бижээниң-даа чөп. Эртмендер Калин-оол Сереевич Күжүгет, Тыва-оол Хертекович Самданчап, Любовь Хертековича Тас-оол, тыва эки турарчылар Алексей Сайыноолович Адыбай, Майя-Тараа Сайың-Херелович Иргит, афганчы Антон Павлович Хертек, Чечен дайынчы Эдуард Сергеевич Монгуш ("Эрес-дидим чорук дээп" деп орден-биле өлгөн соонда шаңнаткан).

Чогаалчы Виктор Сагаан-оол, артистериниң Солун-оол Люндун, Ширин-оол Хертек, Хензиг-оол Күжүгет оларны канча демлегевес боор.

Хоочун дээди эртемниң эмчилерин Дуксек Хертек, С. С. Клим, Н. Х. Бовулаш, Р. И. Будучуев, А. К. Серот, К. К. Хомушчу, Д. Д. Хертек олар тус-тус чурттап турар черлеринде ак сеткилди ажилдап чоруурлар.

Кара-Хөл е бир дугаар телевизор ажилдааткан чангыс чер-чуртувуус харылзаа сайыды Александр Калзанович Иргитти кан-

чал салганын боор. Ам бо үезде суурнуң эмнегезинде, школазында болгаш өске-даа албан организастап черлеринде ажилдап турар тускай эртемниң башкылар бар. Оон иштинде 3 башкы "Россия Федерациянын улус өөредилгезинин тергипти" деп аттың эмлекчилери база бирээзи "Россия Федерациянын улус өөредилгезинин" алдарлыг ажилдакчызы" деп аттың эмлекчилери болуп турар. Школаның директору база аныяк, 32 харлыг школавыс доозукчуу Андриян Иргит. Школаның ол билдинилг улугур турар. Аныяк салгады өөредип, кижилеринге улуг үлүг-хуузуң кирип, хой чылдарда ак сеткилди ажилдап чоруур башкыларга даразында башкылар хамааржыр: Э. С. Салчак, В. Ч. Салчак, Е. Д. Салчак, С. Ч. Иргит, Т. Б. Хертек, А. Д. Хертек, О. Д. Хертек, А. М. Иргит, З. К. Иргит, Н. Ш. Монгуш, Ю. С. Иргит.

Бо чылын чурттуң аңгы-аңгы өөредилге черлеринче 21 өөреникчилериниң шылгалдары эки дужаап киргени — улуг чедишкын. Нинтиң-биле бо чылын дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде 47 студентилер өөренип турар.

Кожуң иштинге эрттип турар орус дыл, тыва дыл олимпиадаларына бистин өөреникчилериниң эки кижини, шаңдалгы черлерин ээлеп келген. Ылангы ты-ва дыл олимпиадазынга 1-ги, 2-ги, 3-кү черлерин өөреникчилериниң ээлеп келгени өөрүнчү.

Школаның өөреникчилери спортчу маргылдаарларга, уран чүдүлчү янзы-бүрү хереслеринге улуг соңуургал-биле кирип турар. Ычангаш школавыстың 60 чыл оюн таварыштыр башкыларга, школавысты аңгы-аңы чылдарда дооскан доозукчуларына байыр чедирдилис.

Вера САЛЧАК, башкы, улус өөредилгезинин тергипти.

ШЫН КЫЗЫЛ ХОРАЙ, Красноармейская, 100, Индекс 667000. ТУРГУЗУЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязынын коллективин. Кол редактор Светлана МОНГУШ.

КИЛИСТЕР: Нинтилинг-политиктиг киелес 3-39-15, Компьютер өрөөнү 3-36-82, Бухгалтерия 3-41-16, Солунуң "Шын" солун редакциязынын компьютер төвүңге өрөөн болгаш чыскаган Неделая үш каттап үнер Хемчээли 2 партамал ама Тираж 3701 Чыгыш 17

АГАР САНЫВЫС: № 4073810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тывакредит", ИНН 1701008465; кюрр сч 3010181060000000729 БИК 049304029. Солун Россия Федерациянын Парлапта болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоюлажуудулазын чорудулазына контроль болгаш буртуктелин Тыва девискээр эргелелине буртуктелин. Бүрүктүрген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлапта болгаш информация куркомтединин типографиязына парлаан (Кызыл, Шеткинни-Кравченко, 1) График суугаар ап салган шакты 23 шак. Солунда парламенттин материалдарын авторларынын болдыры редакциянын туружу-биле дүшүспөй барып болур. Айттырган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнагылары дээп авторлар боттары харыылаар.